

Mete TUNÇAY*

Röportaj: Sinan Yıldırım

Tarih: 24 Aralık 2007 saat 11.00

Yer: Bilgi Üniversitesi Silaharağa kampusu

Kayıt Çözümleme: Cengiz Yolcu

Sinan YILDIRMAZ: *Hocam bildiğiniz gibi konumuz 1908 ve İkinci Meşrutiyet dönemi. İsterseniz önce tartışmalı konulardan başlayalım. 1908'i nasıl tanımlamak gerekir sizce? Bir devrim midir, bir askeri darbe midir, yoksa bir bürokratik devrim midir? 1908'i nasıl değerlendirirsiniz?*

Prof. Dr. Mete TUNÇAY: Herhalde bunların hepsinde bir doğruluk payı var. Ama ben bir başka açıdan bakıyorum 1908 ile girilen dönem Türkiye'nin Osmanlı ve Cumhuriyet dâhil yirminci. yüzyılda yaşadığı büyük kültürel çiçeklenme dönemlerinden biri; belki de en önemlisidir. Yani ötekiler deyince aklıma 1945–1950 arasındaki çok partili sisteme geçiş, 1961 Anayasası'ndan sonra yaşanan dönem falan geliyor. 1908 bütün bunlardan daha önemli bir devir. Kültürel çiçeklenme dönemi olarak 1876'da kabul edilen fakat uzun süre uygulanmayan *Kanun-i Esasi*, anayasa, Balkanlardaki ordu birliklerinin zorlamasıyla padişah II. Abdülhamid tarafından yeniden iade edilmişti. Zaten Abdülhamid hiçbir zaman meşrutî idareye karşı çıkmamıştı. Meşrutî idarenin iyi bir şey olduğunu, ama halkın meşrutiyet altında yaşamak için yeterince hazır olmadığını söylemişti. Bu ordu zorlaması üzerine artık halkın yeteri kadar gelişmiş, ilerlemiş olduğuna hükmetti demek.

Bu "halkın hazır olmaması" söylemi, iktidarlar tarafından sürekli olarak tekrarlanan bir anlayışı da ortaya koymaktadır, öyle değil mi?

Evet; benzer bir mantık. Tabii bizim Cumhuriyet Döneminde de söz konusu. O zaman Meşrutiyet'in yerine demokrasiden bahsediliyor. Mesela liberalizme çok atılıp tutuluyor ama hiçbir zaman demokrasiye karşı bir şey söylenmiyor. Demokrasi iyidir ama halkın ona hazır olması lazım. Çünkü şimdilik diyelim iki dereceli seçimlerle devam edelim falan gibi bir düşünce görülüyor. Yani aynı mantık devamı ki, bunun günümüzde de uzantıları olduğunu söylemek mümkün. Ben de başkaları ile birlikte, başka birtakım aydınlarla birlikte, demokrasi bizim problemlerimizi çözerken lazım; problemlerimizi çözdükten sonra demokrasi olmasa da olur diyorum. Şimdi 1908'e dönecek olursak, 1908'de birden bire böyle bir fişkırmaya oldu. Çeşitli alanlarda, işte, dernekler kuruldu, kitaplar yazıldı, o vakte kadar duyulmayan yeni fikirler ortaya çıktı, kulüpler oluşturuldu. Ben bunlara bildiğiniz gibi Türkiye'de sol tarihine çalışırken bakmıştım. Çünkü 1966 da doçentlik tezi olarak verdiğim *Türkiye'de Sol Akımlar* çalışmamı 1908'le başlattım. 1908'den önce Türkiye'de sol ya da sosyalizm, komünizm, anarşizm fikri bir miktar var. Ama bu Türk ve Müslüman kesim arasında değil, azınlıklar arasında. Ben çalışmamın adına

---

* Prof.Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi, Tarih Bölümü Başkanı

Türkiye’de Sol Akımlar derken aslında bir çarpıtma yaptım. Çünkü ben anasır dillerini bilmediğim için Yunancayı, yani Helence, Rumcayı, Bulgarcayı, Sırpçayı ve hatta Arapçayı, Arnavutçayı, Ermeniceyi falan, bu dillerde yapılan yayınları tabiatıyla okuyamadım, izleyemedim. Onları hep ikinci ellerden şey yaptım. Dolayısıyla, benimki Türkiye’de sosyalist hareket ve düşünce değil Türkiye’de Türklerin sol hareketleri ve düşünceleri gibi bir şey oldu. Daha sonra bir fırsat buldum, bu Amsterdam’daki *Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü*’nün desteğiyle bana bir imkân verildi. Bu dillerdeki edebiyatı bilen insanlardan tebliğler istemek ve bunları tartışmak. Sonra da bunlar bir kitap olarak da çıktı. Önce İngilizcesi çıktı, sonra benim çevirimle *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik: 1876–1923* diye bir kitap çıktı. Orada, işte, *Feroz Ahmad*’ın milliyetçilik ve sosyalizm üzerine genel bir yazısından sonra, *Fikret Adanır*’ın Makedonya Sırp ve Boşnaklar açısından, *Paul Dumont*’un Selanik’teki Yahudi hareketi açısından, *Panayot Noutsos*’un -bu *Ionina* yani *Yanya Üniversitesi*nde bir hoca- *Rumların Sosyalist Hareketleri*, *İbrahim Yalimov* diye bir *Bulgarya Türki*’nün Bulgarlar açısından, *Ter Minassian* Hanım- *Anahide Ter Minassian*, Paris’te yaşayan bir yazar- o da Ermeniler açısından 1876’dan Cumhuriyet’e kadar gelen dönemde olup bitenleri yazıyor. Ben de bir sonsöz yazdım buna. Dediğim gibi Türkçe olarak da yayımlandı. Orada görüyoruz ki, Türklerden bir hayli önce Ermeniler, Rumlar falan sol fikri tanıdılar. Onların da Osmanlı tebaası olsalar bile, Avrupa’ya okumaya giden çocukları, mesela Ermeniler *Hinçak Örgütü*’nü kurmuşlar, sonra Taşnaksutyun’u kurmuşlar. Rumların durumu bir hayli garip; çünkü bir Yunanistan var Türkiye Rumlarının dışında. Ama onların da işte çeşitli merkezlerde Selanik’te, İstanbul’da, İzmir’de örgütlenmeleri folmuş. Bu dönemde, yani 1908 öncesinde dünyada sosyalizm açısından birtakım gelişmeler onlara tanıklık edebilecek durumda olan Türkler tarafından pek anlaşılmamış. Mesela, *Paris Komünü* olurken, orada birtakım Jön Türkler yaşıyor. *Namık Kemal* “*devâir-i belediyye taraftarânı*” diye *Komünarları* anıyor. Yalnız tabii sosyalistlerin zihniyetiyle bu Osmanlı muhaliflerinin çoğu, yurtdışında sığınmacı olarak yaşayan muhaliflerin zihniyeti arasında büyük bir fark var. Hep söylendiği gibi, Türk aydınlar bu devlet nasıl kurtulur sorunsalı etrafında uğraşıyorlar. Oysa mesela, o dönemde tıpkı onlar gibi yurtdışında sığınmacı olarak yaşayan Ruslar, Çarlığı nasıl batırırız diye, yeni bir şey kurmak için uğraşıyorlar. Onun için bu Avrupa’da yaşayan Türk muhalifler o problematiği anlamıyorlar.

Sanırım günümüze de kadar gelen sosyalizm ve milliyetçilik arasındaki ilişkide kırılma noktalarından bir tanesi bu Türkiye açısından. Yani hiçbir zaman Türkiye’de sanki sosyalistler yıkmak üzerine değil, kurmak ve kurtarmak üzerine bir fikir geliştirmişler.

Evet ilginç bir şey de Türkiye’de anarşist tarihin hemen hiç olmayışı. İşte bir tek şeyden bahsediliyor, bu, *Osman Nevres* adını kullanan yahut *Hasan Tahsin* adını kullanan, İzmir’de Yunanlılara ilk kurşunu atan adamın anarşistlikle ilgisinden bahsedilir ama onun da yazılarında mesela açık bir şekilde böyle bir şey görmüyoruz. Şimdi ilginç olan, bu dönemde Türklerden de Avrupa’ya gidip, orada tahsil edenler falan arasında sosyalizmi tanıyanlar var. Mesela bugün unutulmuş bir adam: *Ali Namık Bey*. *Ali Namık* 1918’de *Verité, Justice, Bonté* diye bir kitap

yayımlamış, Fransızca olarak. Fakat bu *Ali Namık, Küçük Said Paşa*'nın oğlu. *Küçük Said Paşa* da Erzurum'da doğmuş ama onun babası da *Ali Namık*. Demek ki, adam oğluna kendi babasının adını vermiş. Bu dede *Ali Namık* da *Ankaravî*; Ankaralı. Mesela, herkese etnik kökenini sayan o kronolojinin yazarı Danişmend, Küçük Said Paşa'nın, *Mehmet Said Paşa*'nın Türk kökenli olduğundan hiç şüphesi yok. Şimdi bu sözünü ettiğimiz kitap 1918'de basılmış ama daha 1908 yılı içinde İstanbul'daki Fransızca basında onun çeşitli yazıları olduğunu Türkiye'de sosyalizm falan gibi. Fakat bunlar son derece kuramsal yazılar. Öyle anlaşılıyor ki, ben de bir yerde şey diye anmıştım onu, bir, "fildişi kulesi aydını" yani. Avrupa'da böyle bir fikir olduğunu, bunun da iyi bir şey olduğunu falan söylüyor ama herhangi bir örgüte girdiğini, çalışma yaptığını falan görmüyoruz. İşte belki daha sonra *Türkiye Komünist Partisi*'nin başına geçecek olan *Dr. Şefik Hüsnü*, o da Paris'teki tahsili sırasında, Jaures'in falan görüp onlardan etkilenmiştir. Biraz daha sonra ama Mustafa Suphi yine Paris'te sol fikri tanımış olabilir. Ama şeyde tahrif edildiği için, *TKP* tarihinde *Suphi*'nin hayatı onun Paris'ten beri sosyalist olduğu iddia edilir. Oysa geldiğinde yazdığı bir takım yazılarla artık toplumun bir ilmi var, sosyoloji olduktan sonra sosyalizme lüzum yok gibi bir tavır takınıyor. Onun sola geçmesi ancak Rusya'ya kaçmasından sonra. Yani 1908 öncesinde başlıca Rumların ve Ermenilerin solculukları var. Ve burada çok beklenmedik şeyler görüyoruz. Bilmem, Van'da diyelim sosyalizmin büyüklerini anmak için toplantılar yapılıyor, Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Ermenice sol yayınlar çıkıyor falan. Ama bunların Türklerle bir ilişkisi 1908 öncesinde yok. 1908'den sonra mesela Yunanlıların İzmir'de -Rumların diyelim- çünkü orada bir tuhaflık oluyor, biz yerli Helenlerden Rum diye bahsediyoruz. Yanlış olarak *Hellas*'daki Helenlere Yunanlı diyoruz. Oysa Yunanlı Batı Anadolu'lu demek, *İyonyalı* demek. Onların İzmir'de çıkardıkları *Ergatis* diye bir dergi var. Bu *Ergatis*'te bir Türk ismi geçiyor *Mehmet Mecdet* diye. Ben onun yanlış okuma olduğunu, *Necdet*'i Mecdet okudular sandım. Değilmiş. Meğer *Mecdet* diye, Cumhuriyet döneminde de gazeteciliğe devam eden bir zat varmış; ama esas olarak bu *Ergatis*, Türkçede 'ırgat' olarak geçen kelimenin adlandırdığı dergi bir Rum hareketi.

Sosyalist hareketin II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası arasındaki farklarına baktığımızda 1908'in bu sürece ne gibi bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz?

Sosyalist hareket açısından iki farklı mesele var. Biri 1917'nin olması... 1917'den sonra Rusya kaynaklı bir sol hareketin oluşması. 1917'ye kadar, *Bolşevizm*'i falan Türkiye'de bilen yok. Dolayısıyla hep *II. Enternasyonal* çizgisinde fikirler var. Başka bir şey, tabii 1908'de Türkiye'de meşrutî rejim olunca bir meşruluk yelpazesi sorunu... Sosyalistler, solcular kendilerinin de meşru sayılması gereken bir çerçeveye talep ediyorlar. Dolayısıyla, sosyalistler aslında kendi işleri olmayan liberal demokrasi için mücadeleyi bir ön mesele haline getiriyorlar. Yani sosyalizme sıra gelmeden önce demokratikleşmek ve liberalleşmek. Ben onu şey diye söylüyorum, meşruluk yelpazesinin açılması. İşte büyük ölçüde İttihat- Terakki'nin eseri *II. Meşrutiyet* zaten. İttihat-Terakki'ye muhalif, eskiden beraber oldukları, işte, *Prens Sabahaddin*'in *Ahrar*'ı falan oluyor ama bunlar hep baskı altında oluyor. Daha sonraki yıllarda galiba 1911'den sonra falan *Hürriyet ve İtilaf*... Ama bir kırılma noktası 1913'te, bu, *Mahmut Şevket Paşa*'nın öldürülmesinden sonra artık *İttihat-*

Terakki'nin tek parti diktatörlüğü başlıyor. *Mahmut Şevket Paşa* öldürüldükten sonra Anadolu'ya sürülen muhalifler arasında *İştirâkçi Hilmi* de var. *Hüseyin Hilmi* bir gazeteci, böyle derinliği olan bir aydın falan değil ama örgütçü bir adam. *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nı kurmuş ve *İştirâk* diye bir gazete çıkartmaya başlamış. Ama akıl hocalığı eden başkaları olduğu, işte, *Baha Tevfik* gibi falan, söylenir. Ama ilginç bir şey, mesela, *Hüseyin Hilmi*'nin hareketinde İslâmiyet'le bir uzlaşma arayışı var. Zaten *İştirâk* adını -batılı bir şekilde kullanmak yerine, sosyalist falan demek yerine-seçmesi de belki bunu gösteriyor. Daha sonra, Ankara'da *Halk İştirâkiyyun* diye, yine İslamiyet'e gönderme yapan bir hareket meydana gelecek. *Hüseyin Hilmi* çevresi, işte, bu *İştirâk* gazetesi ile bir şeyler yapmaya çalışıyorlar. Ama onların çabalarında, bu siyasal özgürlüklerin sağlanması ön planda yer alıyor. Mesela, *Ahmet Samim*'in öldürülmesi –*Ahmet Samim* bir sosyalist falan değil tabii- bu *İttihat-Terakki* baskısına karşı, *Hilmi* çevresini de harekete geçiriyor. Bu 1913'ten 1918'e kadar her şey bir mayna oluyor sol açısından. Ama o dönemde ihmal edilmemesi gereken bir şey var: Balkan Harbi sırasında gazeteci olarak gelen *Alexander Israel Helphand Parvus Efendi*. *Parvus Efendi* çok parlak bir adam. *Troçki* ile birlikte 1905 *St. Petersburg Sovyeti*'nde üyelik yapmış, hatta *Troçki*'nin *Sürekli Devrim* kuramını ilham etmiş, ona bunun şeyini o öğretmiş diye söylenir. Balkan Harbi sırasında da galiba silah ticareti yapıp bir hayli zengin bir adam olmuş. O, Türkiye'de bu anasır, gayrimüslim anasır solcularıyla temas ediyor ama Osmanlı Devleti'nde bir sosyalist mücadele değil, Osmanlı Devleti'nde anti-emperyalist diyebileceğimiz, mesela iktisat vizyonları bir hayli dar olan *İttihatçılara* dış borçların önemini anlatmaya çalışan *Türkiye'nin Can Damarı* diye bir kitap yazıyor. *Türk Yurdu*'nda makaleler falan da yazıyor. Yani, öyle anlaşılıyor ki, *Parvus*'un kafasında daha genel bir dünya devrimi düşüncesi var, bunun içinde Türkiye'nin, Osmanlı Devleti'nin sosyalist mücadeleye girmesi yok. O, daha sonra *Lenin*'in söyleyeceği gibi bir anti-emperyalist hareketle, dolaylı olarak bu işe katılabilir. Yani, *Parvus*'un Türkiye'de Türk ve Müslümanlarla böyle bir şey üzerinde çalışmaması da ilginç. 1918'e, yani mütarekeye kadar Türkiye'de bir *tek parti diktatörlüğü* var *İttihat-Terakki*'nin. Partiye bağlı olmayan hiçbir şeye tahammül edilmiyor. Spor kulüplerine varıncaya kadar, hepsi ya partinin yan örgütü olacak -bütün sivil toplum kuruluşları bugünkü terminolojiyle- ya da ezilecek, ortadan kaldırılacak. Ama 1918'de, askerî yenilgiden sonra, mütareke olup da, İstanbul ve İzmir işgal altına girince yeniden bir nisbî özgürlük alanı açılıyor sosyalistler için. İşte, *Hüseyin Hilmi* de bu dönemde artık '*Osmanlı Sosyalist Fırkası*' değil, '*Türkiye Sosyalist Fırkası*' diye yeniden bir örgüt kuruyor ve bu dönemde *İdrâk* gazetesini çıkartıyor. Ama *İştirâkçi Hilmi*'nin partisi daha çok sendika düzeyinde bir parti. Tramvay işçileri, *Şirket-i Hayriyye* işçileri arasında falan örgütleniyor. Başarılı şeyler de oluyor. Zaten onun öldürülmesi de muhtemelen bu işçi hareketinde yakaladığı başarıyla ilgili. *Hilmi*'nin, bu, müttefik devletler arasında İngilizlerden cesaret alarak, Fransızlara ait tramvay, tünel şirketlerinde grevler yapmasıyla kazandırdığı başarı aynı zamanda öldürülmesine de yol açıyor. Başka ufak tefek hareketler de var. Mesela, *Dr. Hasan Rıza* diye yaşlı bir zat, onun biyografisini bilmiyoruz. O da Fransa'da falan okumuş olabilir. O da bir sosyal-demokrat fırka kurmuş. Onun mütarekeden önce, yani 1908–1913 arasında muhtemelen bir ilk teşebbüsü var ama asıl adımı 1918 sonrasında, mütareke döneminde görüyoruz. Fakat bu dönemde, yine batıda sosyalizmi tanımış olan birtakım insanlar, işte

İsviçre’de, Fransa’da, İngiltere’de falan bir araya gelip, Almanya kökenli *Türk Spartakistleri* diye tanınan bir grubun çevresinde, İstanbul’da ‘*Aydınlık Hareketi*’ni yaratıyorlar. Önce Almanya’da çıkartılan *Kurtuluş*, mütareke İstanbul’unda da, beş yıl, şey beş sayı yayımlanıyor, sonra *Aydınlık*’a geçiyorlar. İşte, bunların arasında *Dr. Şefik Hüsnü* var, *Sadrettin Celal* var, daha birtakım ikinci önemde insanlar var. Bu *Aydınlık*, şaşırtıcı derecede kaliteli, dünyadan haberdar falan bir yayın. Bildiğiniz gibi, bu cumhuriyetten sonraya da geliyor. *Aydınlık* hareketi ancak *Takrir-i Sükûn Kanunu* ile ortadan kaldırılıyor. Öyle anlaşılıyor ki, *Aydınlık* aslında illegal çalışan İstanbul Komünist Grubu diye bir grubun yasal yayın organı. İşçiler için *Orak-Çekiç* diye daha provakatif bir yayın da yapıyorlar. *Aydınlık* aylık, *Orak-Çekiç* haftalık çıkıyor falan. Ama 1925’ten sonra ise, 1913’te *Mahmut Şevket Paşa* suikastından sonra İttihat- Terakki’nin tek parti diktatörlüğünün başlaması gibi *Takrir-i Sükûn Kanunu*’ndan sonra, bu sefer *Cumhuriyet Halk Fırkası*’nın tek parti diktatörlüğü başlıyor. Ama mütareke döneminde İstanbul’da bunlar olurken, yurtdışında ve Anadolu’da, Ankara’da birtakım sol hareketler de görülüyor. İlginç olan şey, bu İstanbul’daki hareket için de doğru ama ötekiler için daha da doğru, bu dönemde sosyalizm bir kurtuluş yolu olarak görülüyor. Mesela ben şeyi çalışmıştım, *Bulgaristan Komünist Partisi*’nin Türkçe yayın organı, *Ziya* diye bir gazete var. *Ziya*’da kullanılan sloganlardan biri, Balkanlar’da Türklüğün devam etmesi, Türklüğün sağ kalabilmesi ancak komünizm sayesinde olabilir diye bir fikir var. Şimdi bunu söyleyen komünist mi, Türk milliyetçisi mi ayırmak son derece zor. Zaten bütün bu bizim *Erik Jan Zürcher* ile birlikte yaptığımız *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik* kitabında da görüldüğü gibi, azınlık sosyalistlerinde de, Türk sosyalistlerinde de bu milliyetçilik çok önemli bir yer tutuyor. Aslında sosyalizm tıpkı İslâmlık gibi kavmiyeti reddeden, milliyetçiliği reddeden bir öğreti olmak zorundadır. Ama uygulamada öyle olmuyor. Hele, Bolşeviklerin, Lenin’in anti-emperyalizm siyaseti Türkiye’de uzun yıllar sosyalizmin anti-emperyalizmle sınırlı kalması gibi bir yere varıyor. Şimdi, II. Meşrutiyet şöyle başladı ama 1908, 23 Temmuzunda, eski takvimle 10 Temmuz 1324’te, bu, *Kanun-i Esasi*’nin yeniden yürürlüğe konarak -zaten yürürlükten hiçbir zaman kaldırılmamıştı da o- talik edilmişti, askıya alınmıştı-, *Meclis-i Mebusân* seçimlerinin tekrarlanması, yeniden yapılması kararıyla başlayan dönem ne zaman sona eriyor? Bir fikre göre, bu, şeye kadar, Cumhuriyete kadar devam etmiştir. Ama esas itibarıyla bu 1913’te Ocak ayında *Bab-ı Ali* baskını, hazıranda *Mahmut Şevket Paşa* suikastıyla II. Meşrutiyet’in sona erdiği düşünülebilir. Sonra araya giren, İttihat-Terakki diktatörlüğü ve mütareke ise büsbütün başka bir havada cereyan etmiştir. Zaten mütareke olduğunda, bize Anadolu’da milli mücadele iki farklı kulvardan gidiyor. Sosyalizm anlayışları bu süreçte de etkili oluyor. Mesela Şefik Hüsnü çevresi sosyalizm, esas olarak işçilerle ilgili bir ideolojidir, işçiler de İstanbul’dadır, artık Selanik falan elimizden çıktığına göre, İzmir de Yunan işgali altında olduğuna göre, onun için biz İstanbul’da kalalım diyorlar. Ama aynı çevre içinde, mesela bu Almanya’dan gelen, bu *Kurtuluş* dergisinde de editörlük yapan *Vehbi Sarıdal*, sonradan *İktisadi İdari Bilimler Akademisi*’nde hocalık yapan *Vehbi Sarıdal*, o Ankara’ya gidip Milli Mücadele’ye katılıyor. İş bir hayli karışık. Mesela, ben *Vehbi Sarıdal* ile konuştuğumda, Vehbi bey bana demişti ki: “Ben Ankara’ya gittiğim zaman, *İktisat Vekâletinde Celal Bayar* vardı, ve *Celal Bayar* benim hakkımda bir tek şey biliyordu. *Kurtuluşçu Vehbi olduğumu... Yani Marksist*

olduğumu... Bu, beni İktisat Umum Müdürü tayin etmesi için yetti.” Yani Ankara’da böyle bir hava var. Henüz yeteri kadar ortaya konulmamış bir şey, galiba bu Sol-İttihatçılık sorunu. Yani İttihat-Terakki içinde özellikle savaş yıllarında bir hayli araçsal bir sol anlayışın hâkim olduğunu, yani bankaların, sigorta şirketlerinin, İstanbul’un suyu, gazı, elektriği falan da dâhil olmak üzere büyük çoğunluğunun yabancılar elinde olduğu bir dönemde, birçoklarının ‘ya biz artık bu imtiyazla çalışın çeşitli yabancı şirketleri millileştirmeliyiz’ düşüncesiyle hareket ettiğini söyleyebiliriz. İttihat-Terakki içinde dediğim gibi böyle araçsal terimlerle sosyalizme yanaşan ve kendilerine “*socialiste d’etat*” yani devlet sosyalisti diyen bir kesim bulunmaktaydı. Bu fikir, öyle anlaşılıyor ki, aşağı yukarı 1916’da, *İttihat-Terakki Fırkası* içinde çoğunluk kazanıyor. Fakat liderler diyorlar ki, deli misiniz, savaş içinde böyle şey olmaz. Hele şu savaşı bir zaferle bitirelim ondan sonra istedikleriniz olur. Oysa savaşı zaferle bitiremiyorlar tabii ve bu kadrodan önemli bir kısmı Ankara’ya geçiyor. Sol-İttihatçılık dediğim şeyin Ankara’da yansımaları var. Biliyorsunuz, Ankara’da kurulan ilk parti, Büyük Millet Meclisi’nde *Türkiye Komünist Fırkası*’dır. *Resmi Komünist Fırkası* denen... İşte herkes bunun bir muvazaa işi olduğunu ileri sürer. Bu tam doğru değil. Oraya gidenler tesadüfî değil, hep *Sol-İttihatçılar*. Ama onların devlet sosyalizmi dedikleri şeyin ne kadar sosyalizm olduğu tartışmaya açık bir konu. Daha önce de yine aynı adamların örgütledikleri *Yeşil Ordu*’da da yine, böyle İslâmiyet ile bir ilişki kurma çabası göze çarpıyor. İşte Cumhuriyete böyle intikâl ediyor bu işler. Kırılma noktası herhalde 1921 başında *Çerkez Ethem Kuva-yı Milliyesi*’nin, *Kuva-yı Seyyare*’nin yasaklanarak, *Kuva-yı Milliye* döneminin sona erdirilmesi, işi nizamî orduya bırakma şeyi, ondan sonra artık Anadolu’da sol fazla bir varlık göstermiyor. *Halk İştirâkiyyun* 1922 yılı içinde bir, kısa bir dirilme sağlayıp Ankara’da kongre topluyor. Yakın zamanda ona ait bir kitap çıktı. *Türkiye Halk İştirâkiyyun Fırkası*. Ama bu episode fazla bir şeye varmıyor. Biz bu çalışmada, işte *TÜSTAV*’ın aracılığıyla erişebildiğim, zaten onun ortak yazarı, ortak hazırlayanı *Erden Akbulut*. O Fransızca metinleri kendi çevirdi, Osmanlıcaları birilerine çevirtti, Rusçaları başka birilerine çevirtti. Bu belgelerden yararlanarak bir şey yaptık. Ama dediğim gibi bu 1922 baharından kış başına kadar olan bir süreç. İlginç olanı, Ankara’da, işte, Sovyet sefaretinde bir, dışişleri bakanlığına bağlı diplomatlar var, bir de *Komintern*’in orada sanki diplomat gibi görevlendirilmiş adamları var. Bunlar arasında diplomatlar daha tedenni ile hareket edilmesini istiyorlar. Bu *Komintern* adamları da Türkiye’de de bir bolşevik devrimi olmasını kışkırtıyorlar. Tabii, bu gerçekleşmiyor. İşte bunun öyküsü... Ama bu Rus görevlilerin kendi aralarındaki bakış farkları ilginç bir şey. İşte bu harekete katılan Türkler de var. İşte, bu *Halk İştirâkiyyun Fırkası*’nın ilk dönemde reisi olup da 1921’de *Çerkez Ethem* ile birlikte *İstiklâl Mahkemesi* tarafından mahkûm edilenlerden Tokat Mebusu, eski Tokat Mebusu *Nazım Bey*, askerî baytar *Salih Hacıoğlu* falan...

Biraz da sınıfsal olarak 1908 süreci ve işçilerin bu hareketle ilişkisine değinebilir misiniz? 1908’i sınıfsal olarak değerlendirmeye çalıştığımız zaman nasıl bir tablo ortaya çıkarabiliriz acaba?

1908’i yapan ordu subaylarıydı. Daha sonra, bir İngiliz yazarı “*devlet burjuvası*” diye bir kavram ortaya attı. Bu bana aydınlatıcı geliyor. Yani, Türkiye gibi ülkelerde

daha burjuvazi kendisi, işte, ticarî ya da endüstriyel bir faaliyete dayanarak bir servet edinmiş ve onun kültürünü geliştirmiş burjuvazi olmadığı halde, ülkenin maaşlı adamları, memurlar ve subaylar, o burjuvazinin Batı'da geliştirdiği değerleri benimsiyorlar. Türkiye'de de 1908'i yaratan, hatta daha önceki *İttihat-Terakki* ve Yeni Osmanlı muhalefetlerini de ortaya çıkararak hep bu devlet burjuvazisi kavramıyla anlatılabilecek, burjuvazinin değerlerini özümsemiş ve onun amaçlarını yerine getirmek isteyen insanlar. Osmanlı'da ekonomik gelişme daha çok, Anadolu'dan çok *Avrupa-i Osmanî*'de idi. Ama 1908'den kısa bir süre sonra Balkanlar Osmanlı'nın elinden çıktı. Mesela, Selanik önemli bir merkezdi. İstanbul kadar, İzmir kadar önemli bir merkezdi. Onun, Osmanlı'nın elinden çıkması sınıfsal açıdan da daha bir geri düşmeye sebep oldu. İşte, İstanbul'da bir miktar işçi vardı. Onun içindir ki, Şefik Hüsnü hareketi içinde yer alanlardan eğitimci *Ethem Nejat*, proletarya tanımını son derece geniş tutun, yani hepimiz proletaryayız demeye getiriyor. Gerçekten, bu, sanayide çalışan işçi tanımının dışında, yani bütün yoksul, hatta maaşlı falan insanlar proleterdir demeye getiriyor. Gerçekten proleter olanlar, *Hilmi*'nin dolayısıyla sözünü ettiğim tramvay işçileri, demiryolu işçileri, şehir hatları vapurlarında çalışanlar... Onların da esas olarak dertleri sosyalist bir dünya kurmak değil, sendikal mücadele yapmak, daha iyi çalışma koşulları sağlamak, daha çok ücret almak falan gibi şeyler.

İstanbul'da liman işçileri, hamallar gibi İttihat-Terakki'nin süreç içinde, yani 1908 süreci içinde yönlendirebildiği unsurlar var. Onlar, sola değil daha çok hala hep İttihat-Terakki'ye mi bağlı konumdalar?

Cumhuriyet'te de devam eden bir kalıpla, gerçekten, iktidardaki parti, bu, işçi örgütlerini kontrol etmeye çalışıyor. İttihat-Terakki sonradan, bu sefer *Halk Partisi*'nin adamları, tahliye işçilerinin sendikalarında falan yer alıyorlar. Bunların, sosyalizmle doğrudan bir bağı yok, zaten bilmiyorlar ve hani, Marksist teori uyarınca kendisini kurtarmakla bütün toplumu kurtarmış olacak bir sosyalist devrim yapma falan gibi bir şey onların vizyonunda yer almıyor. Yani ben, hani sık sık Türkiye'de mesela Sina Akşin'in formüleştirmesiyle, işte 1908 Türkiye'nin 1789'udur iddiasının fazla ileri gitmek olduğunu düşünüyorum. Bu ancak 1789'daki taleplere özenen insanlar açısından bir mana ifade edebilir.

1908'in "adalet, müsavat, hürriyet" olarak formüle ettiği idealleri, Fransız Devrimi ideallerine benzeştiği için biraz da bu şekilde tanımlanıyor, öyle değil mi?

Tabii. Fransız Devrimi'nin değerleri anayasal belgelere geçiyor ve *Napoléon* ordularıyla Avrupa'nın her tarafına bu bulaşıyor. Türkiye'deki *1876 Anayasası*'na varıncaya kadar, işte, Polonya'da *Krakow* ya da çeşitli Alman Prenslükleri'nde falan, bu değerleri içeren anayasal belgeler yer alıyor. Yani, Türkiye'ye bunların hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet ilkelerinin taşınması bu anayasacılık cereyanının bütün dünyayı sarmasıyla ilgili. Yani doğrudan böyle 1789'dan bize gelmiş değil.

Günümüz Türkiye'si açısından geriye dönüp baktığımızda o dönemi nasıl değerlendiriyorsunuz? Bugün tartışılan konularla, o dönem arasında bir

karşılaştırma yapılabilir mi? Bugünün siyasal, güncel meseleleri üzerinden 1908 nasıl değerlendirilebilir?

Belki çok genel bir şey, 1908'den de daha genel bir şey söylenebilir. İşte bugün iki tane sorunumuz var başlıca. Bir tanesi laikçilik-irtica, öteki Kürt Sorunu. 1908'de Kürt Sorunu henüz ortada yok. Çünkü Kürtler de *Millet-i Hakime*'nin, yani Müslüman milletin bir parçası ve ancak hilafet kaldırılıp da Kürtler, öküz öldü ortaklık bozuldu havasına girinceye kadar, yani Osmanlıya da zaman zaman başkaldırmışlar ama esas olarak *Millet-i Hakime*'nin bir parçası. İşte, birtakım Kürtlerin İttihat- Terakki içinde de yer aldığını biliyoruz. O dönemde, onların da dernekleşmeye, yayınlar yapmaya çalıştığını falan biliyoruz, ama 1908 çerçevesinde bir sorun yok. Ama Kürt hareketinin düşünsel tarihi bakımından orada da bir şeyler bulunabilir. İşte Kürtçe dergiler falan çıkması gibi. Öteki sorun Tanzimat'tan beri devam ediyor. Çünkü Türk modernleşmecileri "din mani-i terakkidir" gibi, özellikle İslâmiyet'in ilerlemeye engel oluşturduğunu düşünüyorlar. O zamanın koşulları içinde o kadar da yanlış değil belki bu hüküm. Çünkü din bir "*Halk İslâmî*"na dönüşmüş, işte türbe ziyaretleri falan gibi, aslında İslâmiyet'in de onaylamadığı, birtakım şeyhlere, tarikatlara bağlanma falan şeklinde, bir şebeke halinde. Bu Tanzimat'ta devam etmiş. Tabii, şeriatın alanı daraltılmış. Birçok batı kanunu tercüme edilerek benimsenmiş. *Pan- İslâmîst* olduğu iddia edilen Abdülhamid de bu Tanzimat kanunlarının hiçbirini değiştirmemiş. Yani şeriatı geri getirmek için Abdülhamid zamanında atılmış bir adım yok.

Bu açıdan tartışılan 1908 sürecinde gerçekleşmiş bir de 31 Mart olayı var. Bunu nasıl değerlendirirsiniz?

31 Mart, Sina Akşin'in doktora tezidir, ama yeni basımlarında bir *irtica hareketi* diye bir başlık ilave etti. Tam ne olduğu da anlaşılmayan bir şey bu *31 Mart*, bir halk hareketi olarak da görülebilecek bir şey. Yani *İttihat-Terakki*'nin bu tepeden inmece tavrına karşı daha geleneksel değerlerin öne çıktığı bir hareket. Ama *31 Mart* vesilesiyle *Abdülhamid* hallediliyor. Çünkü hürriyetin ilanıyla birlikte *Abdülhamid*'e kimse cephe almıyor. Padişahımız iyidir, ama etrafında işte birtakım hainler, alçaklar vardır diyor. İşte, *Fehim Paşa*, bilmem, Kabasakal bilmem ne paşa falan... Bunlar sürgüne gönderiliyor, hatta biri linç ediliyor falan... Böyle şeylerle *31 Mart*'ta *Abdülhamid*'den kurtulunuyor ve yerine, daha yumuşak bir adam Sultan Reşad geçiyor. İttihatçıların öyle çok sıkı bir laiklikleri yok. Hatta aralarında bir hayli de Mason var. Masonluğun da ne kadar İslâmiyet ile bağdaşabilir olduğu tartışılacak bir konu. Ama İttihatçıların, *Musa Kazım Efendi* gibi *mason* olduğu söylenen bir şeyhülislâmı bile var. Cumhuriyet döneminde garip bir gelişme oluyor. Bunu çok uzun konuşmak lazım. Çünkü Millî Mücadele esas olarak bir, İslâm'ın diriltilmesi hareketi. Millî Mücadele'nin "*millî*"si Türk millîliği değil, İslâm millîliği. İslâmiyet, meşrûtiyet meclislerinde olmadığı kadar önem kazanıyor Büyük Millet Meclisi döneminde. Çünkü Meşrûtiyet Meclis-i Mebusanları'nda başka dinlerin temsilcileri de mecliste var. Oysa *Büyük Millet Meclisi* sistemi içinde onlar ya hiç yok, sonradan da yok hükmünde. Ama *Millî Mücadele* kazanıldıktan sonra bu pozitivist laiklik ilkesiyle bir dizi devrim yapılmaya başlanınca, Hilafetin kaldırılmasından, alfabenin değiştirilmesine kadar bu tamamen dinin kontrol altına

alınması, baskı altına alınması anlamına geliyor. İşte durmadan laiklik lafları ediliyor ama laiklik iddia edildiği gibi din ve devlet işlerinin ayrılması değil, dinin devlet denetimi altında tutulması, özellikle de devlet burada bir mezhebin etkisiyle, *Hanefî İslâm*'ın hakimiyetini sürdürüyor. Bugün hala devam eden bir durum bu. Ve çok partili hayata geçiş kararıyla birlikte, bu sıkı laikçi tutumdan tavizler verildiğini biliyoruz. Daha *Halk Partisi* 1950'de iktidarı kaybetmeden önce, işte, *ilâhiyat fakülteleri* açıyor, çeşitli adımlar atıyor, Demokratlar da gelince ezanın Türkçe olma mecburiyetini kaldırıyorlar, Arapça ezana dönülüyor. Ama Demokrat Parti'nin, bu, laiklik konusunda çok tavizkâr falan olduğu çok doğru değil. Yani, Demokrat Parti de, bu Kemalist laikçiliği geniş ölçüde devam ettiriyor. Mesela, *Said-i Nursî*, *Menderes* döneminde takibat altında. Ama Türkiye'de demokrasi geliştikçe İslâm'dan esinlenen insanların siyasette de ağırlığı sürüyor. Günümüzün belki en büyük çatışması bu. 1908'de neydi? İşte, 1908'de şeye göre bölmek lazım. 31 Mart öncesi yani ilk on ayı ve daha sonrası; hatta onu da 1913'e kadar. 1913 sonrası falan gibi. Ama birçok bakımlardan bana öyle geliyor ki, Cumhuriyet dönemindeki yönetim, militarizm falan bunların elbiseli provaları II. Meşrutiyet döneminde yaşanmıştır. Mesela, Mahmut Şevket Paşa'nın askeriyeye kazandırdığı ağırlık bana öyle geliyor ki, hem daha sonra, onun öldürülmesinden sonra, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki, bu, *Triumvira*'nın yönetimine, hem de Cumhuriyeti kuran kadronun militarizmine bir ilk örnek oluşturmuştur.